

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ПРОСВЕТИТЕЛСТВОТО НА ВАСИЛ ДРУМЕВ

*Според новооткрити документи в архивите
на Велико Търново и Силистра*

Марина Чемоданова (Москва)

В кн. 6 на сп. „Литературна мисъл“ от 1976 г. бе поместено научното съобщение „Нови документи за Васил Друмев“. В него въз основа на открити от автора на настоящата статия документи, намерени в архивите на Велико Търново¹ и Силистра,² се разкриваше част от многостранната дейност на писателя — просветителската. Тази статия се явява допълнение към предната наша работа.

Документите съдържат нови сведения, които могат да бъдат полезни при изучаване биографията на Друмев, при изследване на неговия принос в развитието на българската култура през XIX век. Публикуваните по-рано и сега документи дават достатъчно пълна представа за тази ежедневна практическа работа в областта на народното образование — това, по думите на Друмев, „трудно поприше“³, на което той отдава много години от своя живот както по време на Възраждането, така и след освобождението на България. Но работата му като ректор и преподавател в Петропавловското училище и дейността му в Силистра по подобряване работата на местното училище — това е само отражение, свидетелстващо за това, как целеустремено и настойчиво Друмев е прилагал на практика своята просветителска програма.

Интересно е да обърнем внимание на просветителските възгледи на писателя. Просветителските разбирания на Друмев са се формирали като резултат от усвояването на национално-освободителните идеи на своите съотечественици (преди всичко Паисий, Софроний Врачански) и хуманистическите идеи на западноевропейските и руските просветители.

Друмев, както просветителите от редица други страни, вижда своята задача преди всичко в това с помощта на разума и науката да изкорени невежеството, което според писателя е източник на всички беди. Друмев е убеден, че борбата против невежеството и неграмотността на българския народ, появила се като следствие на вековното робство, има за българите особено значение, дори по-голямо, отколкото за другите нации. Още като ученик в Одеската семинария младият писател ясно е разбирал, че поробителите съвсем не са заинтересовани да разпространяват просвещението сред българите. „Турците желаят — пише той в своята курсова работа от 1865 г. — ние въобще да не се просветим; същото желаят и фанариотите. Обединили се, те употребяват най-различни средства да ни държат в грубо невежество — и усяпват. . . Фанариотите се превърнаха в наши духовни началници и си поставиха задачата да унищожат българската народност с всички средства, позволени и непозволени.“⁴

¹ Изходящ дневник на писмата и телеграмите на Петропавловското духовно училище (семинария), обхващащ периода от 10. X. 1878 г. до 29. XII — 1882 г. — ОДА — В. Търново, ф. 805, оп. I, а. е. 124, л. 1—83.

² Кондика на Силистренската българска община (1870—1881) — ОДА — Силистра, ф. 26, коп. 2, а. е. 1, с. 139—190.

³ Вж. писмо № $\frac{85}{26}$ от Дневника от 28. 12. 1879 г.

⁴ Литературен архив, т. V, С., 1973, с. 54.

Друмев смята, че без овладяване на науката българите едва ли ще успеят да просъществуват дълго, ще изчезнат като нация или ще станат роби на по-образованите нации. Като тревожен лайдмотив тази мисъл звучи не само в курсовата му работа, но и в статиите „Значението на Българското книжовно дружество“, „Невежеството“ и др. Ние не бихме срещнали подобни опасения в изказванията на просветителите от страни, имащи политическа и държавна независимост. В това особено значение, което българските просветители придават на разпространението на научни знания като средство за запазване на нацията, проличава една от специфичните особености на българското просвещение, на свой ред обусловена от историческата съдба на България.

Горещата защита на просвещението, свойствена на руските просветители от 40-те — 60-те години на XIX в., е характерна и за друго: в просвещението Друмев вижда единствения път за усъвършенстване на обществото и човека, в знанията — източник на държавния разцвет.

Руският просветител-демократ Д. И. Писарев пише: „Съединете знанието и труда, дайте знание на хората, които по необходимост ще извлекат от него съдържащата се в него полза, и вие ще видите, че богатствата на страната и народа ще започнат да се увеличават с невероятна бързина.“¹ Аналогични мисли е изказвал и Друмев, според когото просвещението увеличава народното благосъстояние и осигурява здраво и могъщо бъдеще на народа. Като поклонник на науката, считайки я за могъщо средство на прогреса, просветителят Друмев придава голямо значение на нравствеността на учения.

Проблемите на възпитанието заемат важно място в просветителската програма на Друмев, който е убеден, че всички социални и морални проблеми могат да се решат по пътя на свободното възпитание и образованието от европейски тип. Друмев пропагандира напредничави за своето време просветителски възгледи. За това свидетелствуват и писмата от „Дневника“, и специалните теоретически трудове за възпитанието („За охраната“, „Семейството“, „Целта на духовното образование у нас“, „За програмата на нашите учебни заведения“ и др.). Тези работи говорят за голямата ерудиция на автора, за задълбоченото му познаване на историята на педагогиката. Друмев следва опита на своите велики предшественици: Песталоци, Ушински, позната му е „Велика дидактика“ на Ян Амос Коменски, „Емил, или за възпитанието“ на Жан Жак Русо. Той се обръща и към идеите на видните мислители — Хегел, Кант, Адам Смит и др. Обаче от всички научни достижения на миналото Друмев счита за уместно да се използва само онова, което по негово мнение е актуално и необходимо за развитието на просвещението в съвременната му България. Разумно е само това възпитание, счита той, което не влиза в противоречие с духа на времето, с насоките на обществения прогрес и същевременно е съгласувано със способностите на детето. Друмев протестира против прилагането на физическо наказание спрямо децата, което е било повсеместна практика в семействата и училищата по това време. Целта на възпитанието, смята той, се състои в това да даде ум и сърце на детето, „едно най-добро направление и развитие, което се свежда до това: всякога да обича то и предпочита правдата и истината от неправдата и лъжата; всякога да се отличава с такова добро сърце, което да го кара да се грижи и труди и за общото добро; всякога най-сетне всичко, каквото върши, да го върши съзнателно и самостоятелно“². Възпитанието, според убежденията на Друмев, е онзи фундамент, от който зависи благополучието и в обществения, и в личния живот. Голяма роля във възпитанието играе семейството, особено майката, защото основите на характера и душевните качества се формират в най-ранна възраст. Не по-малко важна е по мнението на просветителя ролята на училището. Учителят за разлика от родителите може обективно да оцени достоинства и недостатъците на детето и използвайки научни методи, да му даде дълбоки знания, да формира характера му, да изгради у него идеала за честно служене на обществото. Друмев счита, че теория на възпитанието може да бъде създадена само въз основа на дългогодишна педагогическа практика. Именно затова много години той се занимава с практическа педагогическа дейност.

¹ Д. И. Писарев. Соч. Т. IV. М., 1955, с. 311.

² Периодическо списание, Браила, г. I, 1870, с. 78.

Равноправието на жената, положението ѝ в обществото, ролята ѝ във възпитанието на детето — тези въпроси също са обект на особено внимание в просветителската програма на Друмев. Те се засягат в статията „За охраната“,¹ „Семейството“,² а също в писмата на Друмев до племенницата му.³ Прогресът на обществото — счита Друмев — е невъзможен, ако майката, която е призвана да се грижи за възпитанието на децата, не получи право на същото образование, както и мъжете. Друмев се противопоставя срещу консервативността на общественото мнение, непризнаващо важната роля на жената в семейния и обществен живот. А в същност цялата история — пише той — доказва, че „влиянието на жената е твърде голямо във всичките сфери на нашата дейност, като наченеш от домашното огнище, та дори до най-важните обществени и държавни работи.“⁴

Защищавайки европейския начин на живот, той се възхищава от строителството на железници, фабрики, телеграфни линии — целият този научен и технически прогрес, който е постигнат от човека с помощта на науката и волята за промяна на света.

Отношението на Друмев към религията и духовенството е типично за просветителската и деология и твърде нехарактерно за един представител на духовенството. Неговата критика на духовенството по смелост и сила на изобличението напомня Волтер. Че Друмев критикува рязко гръцкото духовенство — това е напълно естествено. Критика на фанариотството ще открием и в повестта „Ученик и благодетел“, и в драмата „Иванко“. Но показателно е, че с не толкова рязка критика Друмев напада и българското духовенство. В курсовата му работа „Нравствените недостатъци на българското духовенство“, написана в Одеса през 1865 г., Друмев с възмущение говори за необразоваността и мързела на свещениците, за злоупотребите с духовния сан, за пиянството, за навика да измолват това, което им се е харесало, а значи и да се унижават, за караници и даже боевете между свещеници. Професорът от Одеската семинария М. Чемека, рецензирал тази работа, отбелязвайки, че съчинението заслужава похвала за яснотата, разностранността и живото изложение, същевременно доста раздражено отбелязва, че тонът на съчинението „е ту площадно насмешлив, ту прекалено строг и безцеремонен по отношение на духовните пастири независимо от това, какви са те“⁵. Обаче, както и френските просветители Монтеско, Волтер и Русо, както и руският просветител Радищев, Друмев не е атеист. Нещо повече, Друмев сам приема духовен сан, макар и след дълги колебания. Той споделя с Нешо Бончев, че расото го плаши. „Мнозина хем силно ме заклинан в името на народа да приема духовния чин“⁶ — пише той на Н. Бончев в периода на своите колебания. Както справедливо отбелязва проф. Г. Димов, „... Решението да приеме духовния сан е било продиктувано и от обективни потребности — дълголетната борба за църковна независимост дошла до своя логически завършек и нуждата от просветени български йерарси изникнала с всичката острота и неотложност.“⁷ Тази обективна необходимост, от една страна, и увереността, че той приема духовния сан в името на народа, от друга страна, довежда Друмев до погрешната стъпка. Нерядко по-късно Друмев и сам се разкайва за това свое решение.

Но сега ни интересуват преди всичко не причините, подтикнали Друмев към това решение, а друго: приключва ли неговата просветителска дейност с приемането на духовен сан? Безусловно не. За това свидетелствуват и документите, намерени в ОДА — Силистра, и писмата от „Дневника“ (хвърлящи светлина върху педагогическата му работа през времето от 1878 до 1882г.).

Това се потвърждава и от проповедите и статиите на Друмев от това време. (Тази част от неговото творчество е твърде слабо изучена.) И от църковния амвон Друмев съумява да пропагандира своите просветителски идеи. Речите на Друмев са обърнати към всички слоеве на българското общество. Не бива да се забравя каква сила е представлявало „устното слово“ в това време, когато по-голямата част от населението е била неграмотна. Проповедите на Друмев само външно имат религиозен характер, а тяхната същност винаги е насочена към злободневни

¹ Съчинения на митрополит Климент (Васил Друмев), Т. П. С. 1943.

² Вж. Духовен прочит, Търново, 1881, кн. 3—5.

³ Вж. Литературен архив, т. V, С., 1973.

⁴ Вж. В. Друмев. Съч. Т. V, С., 1968, с. 306.

⁵ Литературен архив, т. V, С., 1973, с. 55.

⁶ В. Друмев. Съч. Т. V, С., 1968, с. 502.

⁷ Бележити българи. Т. III, С., 1969, с. 483.

проблеми. Някои от своите „слова“ Друмев печата в изданията от него през 1881—1882 година „Духовен прочит“. Изходните позиции на просветителя са същите, както и по-рано. Но доколкото тези проповеди са писани вече след Освобождението,¹ те естествено се различават от предишните. Свободата по мнението на Друмев разкрива нови възможности за просветителска дейност. От друга страна, само просвещението може да бъде гаранция за запазване на извоюваната свобода, добита с цената на огромни жертви от страна на българския и руския народ. А даже елементарните задачи на просвещението все още не са решени в общодържавен мащаб. Както и преди, говори Друмев в проповедта си „Невежеството“², актуални са борбата с предрасъдъците и суеверието, срещу невежеството, което лишавало хората от човешко достойнство и ги прави жестоки, способни на всякакви престателства.

В много отношения просветителски характер има и проповедта „Истинската свобода“.³ Недостатъчно е, твърди просветителят, да се получи свобода, необходимо е тя да се запази, така че народът да бъде достоен за скъпия дар. Даже тези народи, които са имали политическа и държавна независимост, но са били в плен на своето собствено невежество или на своите деспоти и властници, са останали жалки роби. Като пример Друмев посочва бившите поробители — турците, които са типични жертви на малокултурността и суеверията, а следователно са и нещастни, макар и формално свободни. Условие за истинската свобода освен държавната независимост е също така изкореняването на невежеството, предрасъдъците и просвещаването на целия народ. Основната идея е, че истински свободен е само този българин, който подчинява всички свои намерения и стремежи на искрената любов към народа, който съчетава личните си интереси с обществените. Ораторът призовава слушателите към нравствено самоусъвършенстване. В самото понятие нравствена чистота просветителят включва преди всичко патриотизма и гражданските добродетели. Именно тези качества е необходимо да се култивират в младежта и да се превърнат в постоянни добродетели на бъдещите поколения българи. Нравите на обществото, смята Друмев, може да се изменят чрез разпространение на идеите за доброто, справедливостта и чрез обогатяването му с научни знания. Разбирайки идеалистически развитието на обществото, Друмев счита, че за подобряване на обществения живот е достатъчно само да се измени съзнанието на хората. И затова в проповедта си, произнесена в развалините на църквата „Свети Димитрий“ във Велико Търново на 25 октомври 1881 г., той призовава слушателите си към вътрешно прераждане, към отхвърляне на дребните, егоистически, частни интереси в името на обществените дела, в името на нуждите на отечеството.

Сред развалините на Търново — центъра на българската свобода, където е било отхвърлено византийското иго — Друмев като Паисий припомня за подвизите на прадедите, укрепили славата и могъществото на България. Възпоминанията за гордото минало трябва да помогнат на новия подвиг на българите — тяхното вътрешно прераждане. И в това никой друг не би могъл да им помогне освен самите те — никакъв освободител, никаква външна сила. Само умственото и нравственото развитие и усъвършенстване може да доведе до единство на народа, могъщество и благополучие.

Просветителят е убеден, че „истинското величие не се състои в титулите и богатствата, но в делата на висок патриотизъм“⁴. Тази идея за несъсловната ценност на човека придобива у Друмев нов аспект. Патриотизмът — една от най-характерните черти на българското просвещение, намира най-ярко възплъщение в просветителската идеология на Друмев. Необходимо е по неговото мнение в цялото младо българско поколение да се възпита „онзи патриотически дух, който е давал възможност на нашите прадеди да строшат веригите на робството и който през многовековното ни тежко робство е поддържал в нас народното съзнание и стремежа към свобода“⁵.

Френският просветител Холбах справедливо счита, че „религиозният морал никога не е служил да направи смъртните по-граждански настроени“⁶. Обаче всички проповеди и статии

¹ Невежеството, Духовен прочит, Търново, 1881, кн. 5, с. 25.

² Истинската свобода, Духовен прочит, Търново, 1881, кн. 2, с. 22.

³ Духовен прочит, Търново, 1881, кн. 9, с. 26—27.

⁴ Пак там, с. 27.

⁵ К. Маркс. Ф. Енгелс об изкуството. Т. I. М., 1967, с. 355.

на българския духовник Друмев са проникнати от желанието да направи своите слушатели по-граждански, по-обществено настроени, да събуди у тях чувството за дълг към родината и народа.

В талантливото изследване на Тончо Жечев,¹ посветено на първия етап от национално-освободителната борба през Възраждането, авторът стига до убедителния извод, че църковната борба в България е превърнала веднъж и завинаги религията във форма на политиката. Проповедите на Васил Друмев убедително потвърждават тази теза на културисторика и литературоведа. Така например изложението на евангелската притча за Фарисея, както винаги у Друмев, се превръща само в удобен повод за вглеждане в българската действителност от 80-те години на миналия век. Говорейки за борбите на политическите партии по това време, за завистта, липсата на единство и преследванията, той възкличава: „Но дали сме свободни и ние от това ужасно зло — от фарисейството? Уви! Не сме свободни. . . И в частния ни, и в обществено-държавния ни живот, вижда се това за зла чест — господствува то! То е твърде опасно, но в обществения ни живот това зло е още по-опасно, защото ни води към обща народна съсипия. . . Викаме: народът! народът! законът! законът!, а всички гледаме за себе си само и тъпчем и народ, и закон за своите частни, дребни интереси. . . Но да не разочелюваме раната си, че твърде боли.“²

Незарастващата рана на Друмев — това е пренебрегването на народните интереси в буржоазна България вече след Освобождението първоначално от правителството на Батенберг, след това — от правителството на Фердинанд.

Постоянната грижа на Друмев — това е защитата на интересите на народните маси, на демократическите свободи в страната.

За Друмев църковният амвон е в същност трибуна, мантията — маскировъчна дреха, евангелските притчи — езоповски език за пропаганда на русофилството и за защита на демократичната конституция. Речите на Друмев са емоционални, а изводите му — здраво аргументирани. По свидетелствата на своите съвременници Друмев е бил изключителен оратор и въздействително на речите му върху слушателите е било много голямо. Разбирайки това, правителството неведнъж е преследвало Друмев, забранявало е речите му, поставяло го е под домашен арест. А за една от проповедите, в която се е осъждавала антинародната политика на Фердинанд, патриотът — както е известно — е бил съден и заточен в манастир. Това слово, произнесено на 14 февруари 1893 година, е било последната капка, препълнила чашата на търпението на Стамболов, който жестоко е преследвал всички русофили. Не по-малко остр, критически характер имат и други проповеди на Друмев, както и неговите статии от времето след Освобождението.

В статията „Обществото и неговото възпитателно значение“ размисълът за възпитанието на младежта довежда Друмев до остра критика на буржоазното общество. Младият човек започва самостоятелен живот с твърдата решимост честно и самоотвержено да се труди за благото на обществото с тези благородни идеали, които са възпитани в него от училището. Но минават години и те довеждат до печална метаморфоза: користлюбие, измества безкористността, дребните лични интереси — високите стремежи, пасивността — енергията и жаждата за дейност, малодушието — вярата в своите сили. За тази печална метаморфоза е виновно самото общество, защото то не живее по тези принципи и идеали, които се внушават на младежта в училището. В буржоазното общество борбата за победата на благородните идеи се превръща в борба за победата на определена партия, а в същност — в борба за топличко местенце. Вярата на младия човек в идеалите е подкопана, с отвращение и ожесточение те посрещат наставленията на по-възрастните, чиито думи противоречат на делата им. В отговор на тези наставления, режюмира Друмев, младият човек с пълно право пита: „Лекарю, излекувал ли си се сам?“³ Диагнозата е поставена: необходимо е да се излекува преди всичко самото общество, в което цари „страшен деспотизъм спрямо свободата на мнението“⁴.

¹ Т. Жечев, Българският Великден или страстите български. С., 1976.

² Духовен прочит, Търново, 1882, кн. 9—10, с. 21—22.

³ Духовен прочит, Търново, 1881, кн. 6, 7, с. 14.

⁴ Пак там, с. 17.

Друмев е убеден, че народът ще може да защити своите демократически свободи и правата си само ако бъде просветен, „поради това всеки Българин. . . има свещена обязаност да се труди за разпространение на просвещение в народа“¹.

Своите просветителски идеи Друмев сам провежда последователно в живота. Той взима дейно участие в създаването на „Българското книжовно дружество“, бидейки един от действителните му членове. Думите на Друмев, че организацията на първия център на българската наука, зародишът на бъдещата Българска академия на науките „има и ще има за нашия народ голямо значение за вечни времена. . . вечно твърд и светлив паметник си правят онези, които се постаряха, за да се нареди „Българското книжовно дружество“², се оказаха пророчески. Тези думи преди всичко могат да се отнесат за самия Друмев. Той е положил изключително много усилия като редактор-издател и автор на много материали в първото българско научно списание „Периодическо списание“. Друмев изнася беседи по въпросите на възпитанието в Браилското читалище. Той се грижи за развитието на училищното дело в Търново, Силистра, Тутракан, Разград, Шумен, Русе.

Повече от десет години от своя живот (7 от които той е ректор и преподавател в Петропавловското училище) Друмев посвещава на практическа педагогическа дейност. Естествено тези просветителски принципи, които той развива в своите статии, „слова“, писма, намират материално изпълнение в педагогическата работа на ректора. Той се стреми да възпита у своите ученици граждански добродетели, чувството за дълг пред отечеството и народа. Друмев се грижи неговите възпитаници да получат разностранни знания и широк духовен кръгозор. С тази цел, както става ясно от писмата в „Дневника“, той постига предложената от Министерството на просвещението програма с преобладаващо богословски характер да бъде заменена с друга програма, в която са широко застъпени светските науки. Именно те според Друмев ще дадат на неговите ученици тази сила, пред която ще преклонят глава и невежеството, и всяко материално могъщество. Друмев смята, че е неправилно, даже вредно да се заставят всички млади хора, завършили духовно училище, непременно да станат свещеници. При съставянето на програмата той се ръководи от мисълта, че неговите ученици трябва да могат да станат достойни дейци на което и да било обществено поприще.³ Както отбелязахме и в предишната глава публикация, в училището, ръководено от Друмев, е царял демократически, даже бунтарски дух.

И резултатите от друмевското възпитание не закъсняват. Скоро Министерството на просвещението е принудено да констатира, че надеждите, възлагани на Петропавловското училище, не са се оправдали. „... и вместо да се възпитават добри свещеници в това заведение, както се е предполагало, то за жалост захвана да излизат от него ученици със свършено противно направление от онова, което се е мислело да получат. . .“⁴ Така семинаристите, вместо да се посветят на духовна дейност, само увеличават „пролетариата за учителски и чиновнически места“. Подобна характеристика на атмосферата, създадена от Друмев, едва ли би могло да се даде.

Писмата от „Дневника“ и протоколите на силистренската община съвсем убедително доказват, че Друмев е бил както теоретик, така и „черноработник“ (този израз е взет от лексикона на самия Друмев) на българското просвещение. Друмев не само пише теоретически трудове по въпросите на просвещението, съставя учебни програми, но и измолва стипендии за своите ученици, особено за сираците и по-бедните, търси опитни преподаватели, купува училищно оборудване и учебници, доставя материал за строителството на нови училищни сгради.

Понякога, когато четеш писмата от „Дневника“, неволно си задаваш тъжния въпрос: оправдана ли е тази жертва, положена от талантливия писател в името на българското просвещение? А че това е именно така, че той действително е „стъпил на гърлото на собствената си

¹ Духовен прочит, Търново, 1881, кн. 2, с. 29.

² В. Друмев. Съч. Т. II, С., 1968, с. 307.

³ Вж. писмата № 63 и 66 от Дневника — ОДА — В. Търново, ф. 805, оп. I, а.е. 124, л. 69—69б.

⁴ Ст. Станимиров. Нашите духовни училища — Архив на Минист. на нар. просвещение, I, 1909, кн. 2, с. 31.

хесен“, изменил насоката на своята дейност — за това свидетелствуват многобройните опити на Друмев да се върне отново към литературата. Наброски на художествени произведения, започнатите и незавършени драми и повести „Богдан и Златка“, „Защо, царица Евдокия“, „При Царевец“, „Цар Иван Александър“, „Цар Тодор Светослав“, „Избавление“ красноречиво говорят за това. Интересните замисли за съжаление остават нереализирани.

В предисловието към първата си повест „Нешастна фамилия“ младият Друмев споме­нава, че при написването ѝ той се е ръково­дил преди всичко от желанието да допринесе известна полза за майката-родина. Това кредо на писателя, неговата органическа потребност да служи на своето отечество преминава като червена нишка през целия му живот.

Знаменателно е, че всички художествени произведения на Друмев са написани извън пределите на България: повестите „Нешастна фамилия“ и „Ученик и благодетели“ — в Русия, а драмата „Иванко“ и литературно-критическите статии — в Румъния. Когато Друмев се връща в изтерзаната, многострадална родина, най-страшното зло, предизвикано от петвековното робство, му се струва невежеството, а най-неотложната необходимост — просвещението. И като учителя Райко от неговата повест „Ученик и благодетели“ (именно в тази повест са най-ярко изразени просветителските възгледи на писателя) Друмев „се реши да раздели с милите братя барем онова, което е придобил“¹ през своето образование. В това писателят вижда своето най-главно задължение, своята „висока длъжност“.²

Отговор на въпроса, дължен ли е бил писателят да измени на своето литературно призвание, ще намерим и в изказванията на самия Друмев: „В деятелността, която иска от нас обществото или отечеството, твърде често можем да дойдем в противоречие със своите собствени частни интереси и възможности, може твърде често да се виждаме в необходимост да оставяме настрана тези наши частни интереси, да ги жертвуваме за общите интереси. Но на такова самоотвержение и самопожертвование може да ни накара само л ю б о в т а (разр. В. Друмев) към обществото и към народа ни. . .“³

Просветителската дейност — тази неотложна задача, на която според Друмев е бил дължен да се посвети всеки образован и предан на народа си българин — става и за него главна задача и на нея той посвещава всичките си сили, когато се връща в България. С това той преследва според собствената му просветителска концепция висша цел: спасение на нацията от гибел и процъфтяване на България.

Превод от руски Хр. Бояджиев

¹ Ученик и благодетели, или чуждото си е все чуждо. В. Друмев. Съч. Т. I. С., 1967, с. 207.

² Пак там, с. 206.

³ Духовен прочит. Търново, 1881, кн. 3, с. 5.